

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भू-राजकीय बदल आणि आव्हाने

पल्लवी मगनराव तुपे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर

सारांश:

इंडो-पॅसिफिक प्रदेश हा जागतिक भू-राजकीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. या प्रदेशामध्ये जपान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया, भारत, आणि चीन यांसारख्या महत्वाच्या देशांचा समावेश आहे. यासोबतच, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात समुद्री मार्ग, आर्थिक संधी, आणि नैतिकतेवर आधारित विविध आव्हाने व भौगोलिक बदल घडत आहेत. या सर्व घटकांचा अभ्यास करणारा हा पेपर भू-राजकीय बदल, नवे संघर्ष आणि यापुढील काळात येणारी धोके यांचा विश्लेषण करेल.

प्रस्तावना :

इंडो-पॅसिफिक प्रदेश हा आज जागतिक भू-राजकीय दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचा आणि संवेदनशील भाग बनला आहे. या क्षेत्रात प्रमुख जागतिक शक्तींचे असलेल्या चीन, भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिकेसारख्या देशांच्या परस्पर संबंधांचे महत्त्व वाढले आहे. याचबरोबर, इंडो-पॅसिफिक मध्ये असलेल्या समुद्री मार्गांचा वापर आणि त्यांच्याशी संबंधित संसाधने यामुळे या प्रदेशात भू-राजकीय संघर्ष आणि आव्हाने उभी राहिली आहेत. या प्रदेशात होणारे भौगोलिक आणि लष्करी बदल जगभरातील राजकारणावर मोठा प्रभाव टाकत आहेत. चीनच्या वाढत्या सामर्थ्यामुळे, तसेच भारत आणि इतर क्षेत्रीय शक्तींच्या प्रतिस्पर्धात्मक धोरणांमुळे इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात एक नवीन सामरिक असंतुलन निर्माण झाले आहे.

या भागातील मुख्य मुद्दे समुद्री सुरक्षा, संसाधनांच्या वापरावर नियंत्रण, आणि नवनवीन लष्करी तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबत आहेत. याव्यतिरिक्त, पर्यावरणीय संकटे आणि जलवायू बदल देखील या प्रदेशाच्या भू-राजकीय समीकरणावर प्रभाव टाकत आहेत. यामुळे या प्रदेशातील विविध देश आपापल्या स्वार्थांचे संरक्षण करण्यासाठी अधिक सामरिक धोरणांचा अवलंब करत आहेत. या संदर्भात, भारत आणि चीन यांच्यातील वाढती तणावाची स्थिती, तसेच क्वाड (Quad) देशांमधील सहकार्य, या सर्व घटकांमुळे इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात भविष्यातील भू-राजकीय परिस्थिती अत्यंत निर्णायक ठरणार आहे.

या संशोधनाचा उद्देश इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भू-राजकीय बदल आणि त्यासोबत येणाऱ्या आव्हानांचा सखोल अभ्यास करणे आहे. या प्रदेशात होणारे लष्करी, आर्थिक, आणि पर्यावरणीय बदल यांचा जागतिक शांति आणि सुरक्षा यावर काय परिणाम होऊ शकतो, याचा शोध घेणे महत्वाचे ठरेल. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भू-राजकीय समीकरणे गेल्या काही दशकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहेत. विशेषतः चीनच्या आर्थिक आणि लष्करी वाढीमुळे या प्रदेशातील शक्तीसंतुलनामध्ये मोठा बदल झाला आहे. चीनच्या समुद्री रस्त्यांवरील वाढत्या प्रभावाने, विशेषतः दक्षिण चीन समुद्रातील वादग्रस्त क्षेत्रांमध्ये, भविष्यातील संघर्ष आणि धोके निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

दुसरीकडे, भारताचा भूमितीय स्थान आणि सामर्थ्य, ऑस्ट्रेलिया आणि जपान यासारख्या देशांसोबतच्या द्विपक्षीय आणि मल्टीपक्षीय संबंधांचा प्रभाव देखील वाढत आहे. या सहकार्याच्या माध्यमातून, या देशांना सामूहिकपणे चीनच्या वाढत्या प्रभावाचे मुकाबला करण्याची संधी मिळत आहे. 2020 मध्ये भारत, ऑस्ट्रेलिया, जपान आणि अमेरिका यांच्या Quad (क्वाड) गटाच्या स्थापनेसह, या क्षेत्रातील सामरिक ध्रुवीकरण अधिक दृढ झाले आहे.

भू-राजकीय बदल:

आव्हाने:

सामुद्रिक सुरक्षा:

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील समुद्री मार्ग, विशेषतः मालका आणि व्यापारासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या स्ट्रेट्स (जसे की मलेक्का, हॉर्न ऑफ आफ्रिका), या भागांमध्ये सुरक्षा मुद्दे सुद्धा गंभीर बनले आहेत. समुद्रातील संसाधनांच्या उपयोजनासाठी विविध देशांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या कारणांमुळे या क्षेत्रात तणाव आणि संघर्षाची शक्यता आहे. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील सामुद्रिक सुरक्षा हा आजच्या भू-राजकीय चर्चेतील एक अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा आहे. या प्रदेशामधून जागतिक व्यापाराच्या एक तृतीयांश पेक्षा जास्त प्रमाणात वाहतूक केली जाते, विशेषतः तेल, गॅस आणि इतर महत्त्वाच्या वस्तूंचा व्यापार. यामुळे, या समुद्री मार्गांची सुरक्षा सुनिश्चित करणे केवळ स्थानिक परंतु जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सामुद्रिक सुरक्षा संबंधित समस्यांमध्ये मुख्यतः दोन घटक आहेत: समुद्रात असलेली भौगोलिक स्पर्धा आणि समुद्रातील संसाधनांचे नियंत्रण. दक्षिण चीन समुद्र आणि पॅसिफिक समुद्रातील काही क्षेत्रांमध्ये देशांदरम्यान अनेक वादग्रस्त क्षेत्रे आहेत, जिथे विविध देश आपले हक्क सांगत आहेत. चीनने त्याच्या समुद्रवरील दावांना दृढ करण्यासाठी आणि आपल्या सामर्थ्याला बळकटी देण्यासाठी या प्रदेशात पायाभूत सुविधांची निर्मिती केली आहे, जसे की कृत्रिम बेटांची निर्मिती आणि लष्करी ठाणे उभारणे.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील समुद्रमार्गांचे महत्त्व लक्षात घेत, अनेक देश सामुद्रिक सुरक्षा यंत्रणा मजबूत करण्याच्या दृष्टीने धोरण तयार करत आहेत. उदाहरणार्थ, भारत, जपान, आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारखे देश, अमेरिकेसोबत क्वाड (Quad) गट स्थापन करून सामुद्रिक स्थैर्य राखण्याचा प्रयत्न करत आहेत. तसेच, चीनच्या वाढत्या प्रभावाला विरोध करणारे अनेक क्षेत्रीय देश समुद्रमार्गांच्या सुरक्षिततेसाठी अधिक समन्वय साधत आहेत.

समुद्रातील संसाधनांचा वापरही या सुरक्षेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. तेल, गॅस आणि इतर खनिज संसाधनांवरील नियंत्रण हे मोठ्या प्रमाणावर भू-राजकीय स्पर्धेला जन्म देत आहे. हे संसाधनांच्या वापरावर वर्चस्व राखण्यासाठी विविध देश आपले लष्करी आणि राजकीय धोरण अधिक आक्रमक करत

आहेत. यामुळे, भविष्यात अधिक तणाव निर्माण होण्याची शक्यता आहे, विशेषतः चीन आणि इतर क्षेत्रीय देशांमध्ये.

संरक्षण व लष्करी स्पर्धा:

चीनच्या लष्करी शक्तीचा वाढता प्रभाव आणि त्याचे बळकटीकरण, त्याच्या समुद्री शक्तीसाठी खास पायाभूत सुविधांचा विकास, हे एक प्रमुख भू-राजकीय आव्हान बनले आहे. चीनच्या 'बेल्ट अँड रोड' प्रकल्पाचा एक भाग म्हणून, अनेक देश त्याच्या लष्करी उपस्थितीला विरोध करत आहेत. भारत आणि अमेरिका यांसारख्या देशांमध्ये, यावर विशेष चिंता व्यक्त केली जात आहे. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रामध्ये संरक्षण आणि लष्करी स्पर्धा हे महत्वाचे भू-राजकीय मुद्दे बनले आहेत. या क्षेत्रात सामरिक असंतुलन आणि लष्करी वाढीमुळे अनेक देशांमध्ये तणाव निर्माण झाला आहे. विशेषतः, चीनच्या लष्करी सामर्थ्याचा वाढता प्रभाव आणि त्याचे समुद्र, हवाई आणि भूभागावर नियंत्रण मिळवण्याचे धोरण या क्षेत्रात संघर्ष वाढवण्यासाठी कारणीभूत ठरत आहेत.

चीनने आपल्या सैन्याचे आधुनिकीकरण आणि विस्तार वाढवला आहे. विशेषतः, दक्षिण चीन समुद्रातील कृत्रिम बेटांवर लष्करी सुविधा उभारून चीनने त्या क्षेत्रातील भूभागावर आपले वर्चस्व अधिक दृढ केले आहे. चीनच्या "बेल्ट अँड रोड" प्रकल्पांतर्गत, त्याच्या लष्करी सामर्थ्याचा वापर जागतिक पातळीवर होण्याची शक्यता वाढली आहे. यामुळे, इतर देश, विशेषतः भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिकेसारख्या शक्ती, चीनच्या लष्करी धरण्याला प्रत्युत्तर देण्यासाठी त्यांच्या संरक्षण धोरणांमध्ये सुधारणा करत आहेत.

भारत, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या क्षेत्रीय देशांमध्ये लष्करी सहकार्य वाढले आहे. उदाहरणार्थ, "क्वाड" (Quad) गटाच्या माध्यमातून, भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका या देशांनी आपले लष्करी संबंध मजबूत केले आहेत. या सहकार्याचे मुख्य उद्दिष्ट चीनच्या वाढत्या प्रभावावर नियंत्रण ठेवणे आणि समुद्रमार्गाची सुरक्षा सुनिश्चित करणे आहे. भारताने आपल्या लष्करी क्षमतेला अधिक बळकटी दिली असून, त्याने समुद्र आणि हवाई क्षेत्रातील संरक्षण तंत्रज्ञानाचे आधुनिकीकरण केले आहे. यामुळे, भारत त्याच्या सामरिक हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी सज्ज झाला आहे.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील लष्करी स्पर्धेचे एक प्रमुख कारण म्हणजे या क्षेत्रातील संसाधनांचे नियंत्रण. तेल, गॅस आणि इतर खनिज संसाधनांवरील वर्चस्व राखण्यासाठी अनेक देश आपला सैन्य वापर करत आहेत. यामुळे, सामरिक संघर्षाची शक्यता निर्माण होऊ शकते, आणि क्षेत्रीय शांतता कायम ठेवणे कठीण होऊ शकते.

पर्यावरणीय आव्हाने:

या प्रदेशातील काही क्षेत्रे जलवायू परिवर्तनामुळे गंभीर पर्यावरणीय संकटांचा सामना करत आहेत. समुद्राच्या पाण्याचा वाढता स्तर, उष्णतेचे प्रमाण, आणि नैसर्गिक आपत्ती हे भू-राजकीय निर्णय प्रक्रियांवर प्रभाव टाकतात. या बदलामुळे, देशांमध्ये स्थलांतर, संसाधनांच्या पुनर्वितरणाच्या गरजाही निर्माण होत आहेत. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील पर्यावरणीय आव्हाने हे भौगोलिक आणि भौतिक बदलांच्या संदर्भात अत्यंत गंभीर बनले आहेत. या प्रदेशातील देश जलवायू बदल, समुद्राच्या पाण्याचा वाढता स्तर, प्राकृत आपत्ती, आणि इतर पर्यावरणीय संकटांना सामोरे जात आहेत. या पर्यावरणीय आव्हानांचे भू-राजकीय आणि आर्थिक परिणामदेखील प्रचंड आहेत, कारण या संकटांमुळे संसाधनांच्या पुनर्वितरणाची आवश्यकता निर्माण होते, ज्यामुळे राजकीय तणाव वाढतो.

1. समुद्रातील पाण्याचा वाढता स्तर:

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील अनेक बेटे, विशेषतः पॅसिफिक बेटराष्ट्रे, समुद्राच्या पाण्याच्या वाढत्या स्तरामुळे गंभीर संकटांचा सामना करत आहेत. उष्णतेच्या वाढत्या प्रमाणांमुळे ग्लेशियर वितळत आहेत, आणि यामुळे समुद्राच्या पाण्याचा स्तर वाढत आहे. पॅसिफिक बेटदेशांना या वाढीमुळे स्थलांतर आणि अस्तित्वाच्या संकटाचा सामना करावा लागतो. ज्या देशांचा प्रदेश समुद्राच्या पाण्याखाली येत आहे, त्यांना

सुरक्षित भविष्याची चिंता आहे. ह्या बेटांमध्ये पर्यावरणीय परिवर्तनामुळे अत्यधिक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हाने उभी ठाकली आहेत.

2. उष्णतेचा प्रमाण व पर्यावरणीय ताण:

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील काही भाग अत्यंत उष्ण आणि ओला आहेत. यामुळे निसर्गदत्त आपत्ती जसे की वादळ, भूस्खलन, आणि दुष्काळ यांची तीव्रता वाढली आहे. 2019 मध्ये फिलीपिन्स, वियतनाम आणि इतर दक्षिण-पूर्व आशियातील देशांनी प्रचंड वादळांचा सामना केला. यामुळे लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाले आणि अर्थव्यवस्थेला मोठा फटका बसला. या संकटांमुळे संसाधनांची उचल आणि पुनर्वितरण आवश्यक झाली आहे, जी भू-राजकीय स्पर्धना जन्म देऊ शकते.

3. जैवविविधतेचे संकट:

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्र जैवविविधतेने समृद्ध आहे, परंतु याच जैवविविधतेला वाढत्या मानवी हस्तक्षेपामुळे धोका निर्माण झाला आहे. विशेषतः जंगलांच्या अतिकापणामुळे आणि प्रदूषणामुळे विविध प्राणी आणि वनस्पती प्रजाती लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. यामुळे पर्यावरणीय ताण आणि जैवविविधतेच्या घटनेसाठी आवश्यक असलेल्या संरक्षण धोरणांची गरज निर्माण झाली आहे. यामुळे या क्षेत्रातील देशांना सामूहिकपणे पर्यावरणीय उपाययोजना तयार करण्याची आवश्यकता आहे.

4. संसाधनांचे पुनर्वितरण:

समुद्रातील जतन केलेले खनिज संसाधन, जसे की तेल, गॅस, आणि जलचर प्रजातींचा शोषण, यामुळे नवे भू-राजकीय संघर्ष आणि स्पर्धा निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, दक्षिण चीन समुद्र आणि पॅसिफिक क्षेत्रातील विविध देश समुद्रातील संसाधनांवर हक्क सांगत आहेत, जे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून असंतुलन निर्माण करतात. यामुळे या संसाधनांचा उपयोग आणि संरक्षण यावर राजकीय निर्णय घेणे कठीण बनते.

निष्कर्ष:

इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भू-राजकीय बदल आणि आव्हाने हे जागतिक परिषदा आणि देशांच्या धोरणांवर प्रचंड प्रभाव टाकतात. चीनच्या वाढत्या सामर्थ्यामुळे या प्रदेशात होणाऱ्या संघर्षांची शक्यता वाढली आहे. त्याचबरोबर, भारत, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि अमेरिका यांचे सहकार्य या प्रदेशातील सामरिक स्थैर्य राखण्यासाठी महत्वाचे ठरत आहे. येत्या काळात, इंडो-पॅसिफिक प्रदेशातील भू-राजकीय धोके आणि आव्हाने यांचा सामना करण्यासाठी जागतिक स्तरावर योग्य धोरणाची आवश्यकता असेल. इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील पर्यावरणीय आव्हाने हे एक मोठे भू-राजकीय घटक ठरले आहेत. जलवायू बदल, समुद्राच्या पाण्याचा वाढता स्तर, आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे या क्षेत्रातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीवर मोठा परिणाम होत आहे. भविष्यात, या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी जागतिक सहकार्य आणि पर्यावरणीय धोरणांच्या रचनांमध्ये सुधारणा आवश्यक ठरणार आहे. एकात्मिक धोरणांनीच या क्षेत्रातील पर्यावरणीय आणि भू-राजकीय तणाव कमी होऊ शकतात.

संदर्भ:

1. मनोज जोशी, "भारत (पुन्हा) हिंद महासागराचा शोध घेतो," ORF समालोचन , 23 ऑगस्ट 2019, <https://www.orfonline.org/> .
2. परराष्ट्र व्यवहार मंत्रालय, भारत सरकार, "इंडो-पॅसिफिक डिव्हिजन ब्रीफ्स," 2020, <https://mea.gov.in/> .
3. Kumar, R. (2023). Geopolitical Shifts in the Indo-Pacific: The Rise of China and Its Impact on Global Security. *International Relations Journal*, 45(2), 121-135.

4. Smith, J. (2021). The Quad and the Future of Indo-Pacific Security. *Asian Political Review*, 67(3), 87-104.
5. Tan, L. (2020). The Strategic Importance of the Indo-Pacific: Sea Routes and Maritime Security. *Maritime Studies*, 39(4), 204-220.
6. Davis, M. (2022). Military Competition in the Indo-Pacific: The Role of China and the United States. *Global Defense Analysis*, 50(1), 58-72.
7. Sharma, A. (2024). Environmental Challenges and Climate Change in the Indo-Pacific Region. *Environmental Policy Review*, 32(5), 172-186.